

УДК 376 (075.8)

РОЛЬ ВІЗУАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ В КОМУНІКАТИВНО-МОВЛЕННЄВОМУ РОЗВИТКУ ДІТЕЙ З АУТИЗМОМ

Т.В. Скрипник

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник,
професор кафедри спеціальної психології, корекційної та інклюзивної освіти,
Інститут людини Київського університету імені Бориса Грінченка
email: dr.skrypnyk@gmail.com

С.В. Беляк

магістр Інституту людини
Київського університету імені Бориса Грінченка
email: stasevich93@gmail.com

РОЛЬ ВИЗУАЛЬНОЙ ПОДДЕРЖКИ В КОМУНІКАТИВНО-РЕЧЕВОМ РОЗВИТКІ ДІТЕЙ С АУТИЗМА

Т.В. Скрипник

доктор психологических наук, старший научный сотрудник
профессор кафедры специальной психологии, коррекционной и инклюзивного образования,
Институт человека Киевского университета им. Бориса Гринченко

С.В. Беляк

магістр Інституту человека
Киевского университета имени Бориса Гринченко

THE ROLE OF VISUAL SUPPORT IN COMMUNICATIVE AND SPEECH DEVELOPMENT OF CHILDREN WITH AUTISM

Tetiana Skrypnyk

Doctor of Psychology,
Professor of the Department of Special psychology and inclusive education,
Institute of Human Sciences of Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, Ukraine

Stanislav Beliak

Master's degree student,
Institute of Human Sciences of Borys Grinchenko Kyiv University

У статті йдеться про специфіку комунікативно-мовленнєвого розвитку дітей з аутизмом як наслідок складної структури їхніх порушень; означено як лінгвістичну, так і паралінгвістичну проблематику за аутизму, наголошено на домінування комунікативних складнощів у структурі їхніх комунікативно-мовленнєвих процесів. З опорою на висновки зарубіжних дослідників обґрунтовано доречність застосування методу «візуальна підтримка» у контексті розвитку комунікації, імпресивного та експресивного мовлення в аутичних дітей. Детально представлено зміст візуальної підтримки як методу з науково доведеною ефективністю, а також науково-методичне підґрунтя власного дослідження. Представлено діагностичний інструментарій дослідження («Сенсо-моторний профіль», методику «С.А.Р.С», логопедичне обстеження), а також результати щодо стану комунікативно-мовленнєвої сфери у 16 дітей з аутизмом у відповідності до ступеню вираженості у них аутизму (низько-, середньо- та високофункційні). Розкрито, що головною умовою, за якою здійснювалося експериментальне дослідження, був командний підхід, що уможлилював генералізацію набутих комунікативно-мовленнєвих умінь та навичок. Представлено позитивну динаміку

розвитку комунікації та мовлення дітей з аутизмом як наслідок застосування візуальної підтримки. Подано рекомендації фахівцям і батькам щодо застосування методу «візуальна підтримка».

Ключові слова: аутизм; візуальна підтримка; комунікація; мовлення.

В статті йде про те, що специфіка комунікативно-речевого розвитку дітей з аутизмом як наслідок складної структури їх порушень; позначена як лінгвістическая, так і паралінгвістическая проблематика при аутизмі, позначено домінування комунікативних складностей в структурі їх комунікативно-речевих процесів. С опорой на висновки зарубіжних дослідників обґрунтована умовність застосування методу «візуальна підтримка» в контексті розвитку комунікації, імпресивної і експресивної мови у аутичних дітей. Детально представлено зміст візуальної підтримки як методу з науково доведеною ефективністю, а також науково-методическое обґрунтування власного дослідження. Представлено діагностический інструментарій дослідження («Сенсо-моторний профіль», методика «CARS», логопедические обстеження), а також результати відносно стану комунікативно-речової сфери у 16 дітей з аутизмом в відповідності до ступеню вираженості у них аутизму (низко-, середньо- і високофункціональні). Відкрито, що головним умовом, по якому здійснювалось експериментальне дослідження, був командний підхід, що зробило можливим генералізацію набутих комунікативно-речевих умінь і навичок. Представлено позитивну динаміку розвитку комунікації і мови у дітей з аутизмом як наслідок застосування візуальної підтримки. Дані рекомендації спеціалістам і родителям по застосуванню методу «візуальна підтримка».

Ключевые слова: аутизм; візуальна підтримка; комунікація; мовлення.

The article is about the visual support as a practice that helps children with autism develop speech and language. The main features of ASD are challenges in interacting socially, using language, and having limited interests or repetitive behaviors. Many people with ASD have difficulty understanding, recalling, and using both verbal and non-verbal communication. Visual supports can help teach social skills and help children with ASD use them on their own in social situations. Visuals can also help them understand what to expect and will happen next, reduce anxiety as well as pay attention to important details and help them cope with change. Research has shown that visual supports work well as a way to communicate. So educators can use visual supports to successfully assist students with ASD who struggle with social interactions, behavioral challenges, organization, transitions from one activity to another, and communication difficulties. This practice can help to provide structure and routine, encourage independence, build confidence, improve understanding, avoid frustration and anxiety, and provide opportunities to interact with others. They can make communication physical and consistent, rather than fleeting and inconsistent like spoken words can be. There are requirements for the organization of visual support: durability, portability, clarity and size, age appropriateness, response effort required to use the visual support. Visual supports can be used in many different ways. We can organize the student's work visually so the student will know what work needs to be done and the order to complete the work. Visual supports can be photographs, drawings, objects, written words, or lists. We presented diagnostic tools ("Senso-motor profile", "C.A.R.S.", logopedic examinations), as well as results of research communicative and speech level of 16 children with autism in accordance with the degree of their autism (low-, middle high- functioning autism symptoms). As a result of the experiment, we can state that effective management of ASD requires intervention from an interdisciplinary approach that is shown to be effective. We presented the positive dynamics of the development of communication and speech in children with autism as a consequence of using visual support.

Keywords: autism (ASD); visual support; communication; speech.

Дітей з розладами аутистичного спектра (РАС)² об'єднує стійкий дефіцит соціальної комунікації та соціальної взаємодії. Інтелектуальний та мовленнєвий розвиток не є діагностичними критеріями аутизму, але прояви аутичних дітей у цих сферах мають нерівномірний і стереотипний перебіг.

Питання комунікативно-мовленнєвого розвитку у дітей із аутизмом було предметом вивчення багатьох зарубіжних та українських дослідників. В. Вітюк, Т. Куценко, Л. Шипіцина, Д. Шульженко, Р. Hunt, Т. Layton, Virues-Ortega J., E. Schopler, L. R. Watson досліджували шляхи розвитку мовлення дітей з аутизмом, щоб допомогти їм адаптуватися у соціумі та здобути початкову освіту. Л. Нурієва розробила методіку, яка дає змогу розвинути як експресивне, так й імпресивне мовлення у дітей з РАС, та базується на використанні прийомів візуалізації при побудові мовленнєвого висловлювання [1].

² Термін узгоджено з уніфікованим клінічним протоколом медичної допомоги та медичної реабілітації з розладами аутистичного спектра (розлади загального розвитку), 2015 р.

Відомо, що для мовлення дітей з аутизмом проблематичними є як лінгвістичні (слова та їх поєднання), так і паралінгвістичні (мелодика, інтонації, акценти, темп тощо) вади. Натомість йдеться про наявність ехололій (безпосередніх і відтермінованих), а також аграматичних фраз (наприклад, труднощі у використанні займенників та ускладнених мовленнєвих конструкцій). Наявний брак діалогічності й контекстного мовлення: нездатність ініціювати та підтримувати розмову, нерозуміння соціального контексту.

В цілому, можна визначити, що найбільш характерним проявом мовленнєвого розвитку у дітей з аутизмом є те, що вони не використовують ні вокалізацію, ні мовлення (вербальне чи невербальне) з комунікативною метою. Йдеться про брак їхнього спілкування з навколишніми людьми, що унеможливорює соціальний розвиток цих дітей.

Встановлено [3; 6; 7; 8], що для більшості людей з розладами аутистичного спектра властивим є те, що вони краще сприймають, розуміють і запам'ятовують не аудіальну, а візуальну інформацію. Це можна пояснити тим, що ці особи схильні до упорядкованості, однозначності, сталості, а саме візуальна інформація відповідає цим параметрам. Тому для таких осіб відповідним, тобто таким, що задовольняє їхні особливі освітні потреби, є візуальний стиль навчання. Для такого навчання застосовується спеціальний термін – „візуальна підтримка” як спосіб надати людям, які мають складнощі у сприйманні навколишнього середовища, потрібну інформацію в більш зрозумілій, в порівнянні з усним мовленням, формі.

Мета цієї статті – визначити місце і роль візуальної підтримки в процесі комунікативно-мовленнєвого розвитку дітей з аутизмом та надати рекомендації з її використання у практиці роботи фахівців та батьків.

Доречність навчання дітей з аутизмом з опорою на структурованість та візуалізацію (візуальну підтримку) була доведена Е.Шоплером – автором системи TEACCH (Treatment and Education for Autistic and related Communication handicapped Children), яка в декількох країнах стала державною програмою навчання осіб з розладами аутистичного спектра. Американські дослідники Krantz, P.J, MacDuff, M.T, McClannahan, L.E. обґрунтували вплив візуальної підтримки на зниження деструктивної поведінки у дітей з аутизмом [5], зниження рівня їхньої тривожності, створення ситуації порозуміння, передбачуваності і налаштованості на цілеспрямовані дії [2].

Щодо взаємозв'язку візуальної підтримки та комунікативно-мовленнєвих функцій у дітей з аутизмом, доведено, як за допомогою візуальних стратегій відбувається покращення у розумінні дітьми мовленнєвих інструкцій та підтримка їхнього повсякденного спілкування [7]. Проводилися також дослідження, в яких було презентовано, як вживання візуальної підтримки дає змогу підвищити успішність засвоєння різних видів діяльності, значно скоротити словесні й фізичні підказки учителя [4].

Зміст візуальної підтримки – це розклади, правила, картинки для комунікації, алгоритми дій. Засобами при цьому можуть бути: картинки, піктограми, фотографії, малюнки, написані слова (письмові списки), навіть послідовно об'єднані предмети, – все те, що може бути задіяно фахівцем для налагодження комунікації дитині та надання їй інформації.

У своєму дослідженні ми спиралися на критерії визначення практик з науково доказовою ефективністю; задіявали науковий метод спостереження та експертної оцінки. З опорою на міжнародний досвід нами сформульовано правила застосування методу „візуальна підтримка”, методичних прийомів та алгоритму їх впровадження.

Протягом трьох місяців троє студентів, які навчаються за освітньою програмою „Логопедія” (Київський університет імені Бориса Грінченка), за координації викладача здійснювали дослідження дітей з аутизмом дошкільного та молодшого шкільного віку у Центрі психологічної допомоги „Рівновага” та в Інклюзивному ресурсному центрі ГО „Маленький принц”. Разом з логопедами цих центрів планувалися та впроваджувалися: обстеження та корекційно-розвивальні заняття з 16 дітьми дошкільного і молодшого шкільного віку, а також консультативні зустрічі з їхніми батьками. Колегіально було намічено застосування різних видів візуальної підтримки (з опорою на індивідуальний підхід) для активізації та розвитку мовлення цих дітей.

Зважаючи на первазивний (наскрізний) характер порушень за аутизму, з одного боку, та концепцію полідоного розвитку людини в онтогенезі, за якою однією з базових є сенсомоторна сфера розвитку, нами в діагностичному обстеженні дітей було задіяно методикою „Сенсо-моторний профіль”. За цією методикою з'ясувалося, що всі 16 дітей незалежно від рівня інтелектуального розвитку мали

типові сенсо-моторні дисфункції, а саме: порушені сенсорні процеси, пов'язані з тонусом та витривалістю; мультисенсорні порушення; брак гравітаційної стійкості; складнощі тактильних функцій. Зважаючи на ці показники командами супроводу було визначено необхідність першочергової роботи над нормалізацією сенсомоторної сфери в межах індивідуальних корекційно-розвивальних програм, а також роль кожного члена команди у цьому напрямі. Наша подальша робота над активізацією комунікативно-мовленнєвих функцій засобами візуальної підтримки відбувалася саме на тлі послідовного сенсомоторного розвитку.

За проведеною діагностикою ступеня вираженості аутизму (за методикою С.А.Р.С.) з'ясовано, що семеро з шіснадцяти дітей мали важкий стан прояву аутистичних порушень (група низькофункційних дітей), п'ятеро – середній ступінь порушень (середньофункційні) і четверо – легкий ступінь порушень (високофункційні). Проведення логопедичного обстеження було ускладнене особливостями поведінки дітей з аутизмом, браком зосередження їхньої уваги, а також такими реакціями, як уникнення, або навіть протест. Але те, що вдалося з'ясувати, свідчило про низький рівень як комунікативних, так і мовленнєвих проявів, наприклад, брак звуконаслідування (у низькофункційних), відсутність номінативної функції мовлення у середньофункційних та брак здатності до узагальнення у високофункційних дітей. Було визначено також, що всім обстежуваним дітям була притаманна така особливість, як брак використання мовлення (вокалізацій, або невербального мовлення) для комунікації.

Так як діти були різного рівня розвитку, то з метою підвищення ефективності навчання і розвитку цих дітей застосовувалися різні види і форми візуальної підтримки.

Низькофункційних дітей з аутизмом ми вчили застосовувати картки для обміну на бажані предмети або їжу, а також для вираження своїх потреб – відпочити, вийти на вулицю, піти в туалет. З дітьми, які показали середній рівень розвитку, ми робили акцент на правильну реакцію щодо зверненого мовлення та розвиток здатності до елементарного діалогу (передусім, вияв згоди / заперечення). Тут були також картки і візуалізовані правила. В процесі навчання високофункційних дітей ми використовували візуалізовані правила і стимулювали їх давати правильні розгорнуті відповіді на питання дорослих людей, самим задавати питання і вміти чекати відповіді на них.

Слід зазначити, що робота у напрямі комунікативно-мовленнєвого розвитку відбувалася у контексті попередньо налагодженого міждисциплінарного командного супроводу дітей з аутизмом. Це реалізовувалось у тому, що для кожної дитини було розроблено індивідуальну корекційно-розвивальну програму, у якій членами команди супроводу колегіально було визначено етапи розвитку дитини, її довго- та корототривалі цілі (за принципами цілепокладання SMART).

Всі види візуальної підтримки, які ми застосовували, було розмножено так, щоб у всіх педагогів і в усіх місцях, де ці діти займалися і з ким контактували, у тому числі – в їхніх родинах, були ці візуальні інструменти. Таким чином, діти мали змогу тренуватися в оволодінні новими комунікативно-мовленнєвими навичками протягом кожного дня і по декілька разів.

Після трьох місяців корекційно-розвивальної роботи ми повторно здійснили обстеження їхнього комунікативно-мовленнєвого і загального стану розвитку. За повторним логопедичним обстеженням було встановлено, що всі низькофункційні діти з аутизмом підвищили свої уміння щодо: звуконаслідування, розуміння мовлення, здатності визначати числівники (з використанням карток); у двох дітей з групи середньофункційні почала формуватися здатність до узагальнення і номінативна функція мовлення та вміння називати дії (використовувати дієслова за малюнками). У високофункційних дітей з'явилися узагальнені слова, антоніми, правильне вживання особових займенників, значно покращилося зв'язне мовлення.

За тестом С.А.Р.С. було отримано такі результати:

1. У всіх дітей найбільші зміни відбулися за такими параметрами методики, як: „ставлення до людей” та „імітація”. У п'яти з семи низькофункційних дітей на 2 бали (від попереднього 1 до 3) збільшився показник за параметром „невербальна комунікація” і покращилися показники щодо нервозності та страхів. Тільки двоє з цих дітей не показали суттєві зміни, що ми пояснюємо тим, що вони не регулярно відвідували заняття і, за нашими спостереженнями, їхня батьки не виявляли необхідного сумління до роботи, щоб узгоджено діяти з фахівцями.

2. Більшість дітей (4 з 5), які мали показники середнього рівня аутистичних порушень, за показником „невербальна комунікація” та „адаптація до змін” піднялися до рівня високофункційних проявів. Покращилися у них також дані за „вербальною комунікацією”.

3. Діти з легким ступенем аутистичних порушень також покращили свої показники за параметром „адаптація до змін”, „вербальна комунікація”, а також – „рівнем активності”. Слід зазначити, що здатність задавати питання (ініціювати діалог) розвинулася тільки в однієї дитини, а у інших трьох залишилася на тому ж рівні. Вочевидь, термін три місяці виявився недостатнім для набуття такого складного уміння, як спілкуватися у форматі діалогу. При цьому у всіх дітей з'явилася здатність контролювати власні вербальні прояви і робити паузу після питань, прислухаючись до співрозмовника, а не відповідати на свої ж запитання самим.

Проведене міні-дослідження довело важливість і доречність застосування методу „візуальна підтримка” для дітей з аутизмом з метою активізації їхнього комунікативного і мовленнєвого розвитку. Важливим стало те, що підвищення рівня комунікативного розвитку дітей з аутизмом позитивно позначилося на їхній соціальній адаптації (за С.А.Р.С.), в цілому.

В результаті опрацювання численних літературних джерел, що втілюють наукові, навчально-методичні та дидактичні складники процесу організації та впровадження навчання з опорою на візуальні стимули, а також завдяки власному досвідові, нами узагальнено і сформульовано рекомендації з використання методу „візуальна підтримка”:

1. З метою зменшення стресогенності середовища та створення умов для розширення можливостей дітей з аутизмом у комунікативно-мовленнєвій (як і будь-якому іншій) сфері розвитку, кращого розуміння ними завдання використовувати візуальну підтримку як паралельну зі словесною інструкцією а також регулятор поведінки цих дітей.

2. За набуття навички спиратися на візуальну систему символів дитині спочатку бажано пред'являти фотографії реального, потім – малюнок з об'єктом, і тільки потім – спрощене зображення за типом піктограми.

3. Для розвитку у дитини абстрактного мислення, символічної діяльності, розуміння мовлення, а також стимуляції активного мовлення варто поєднувати різні системи комунікації і задіявати різномодальні аналізатори (жести, картинки, письмове слова).

3. Навчання використанню будь-якої системи візуальної підтримки вимагає вдосконалення умінь з боку сім'ї і фахівців, які працюють з дитиною, їхньої роботи над підвищенням мотивації й зацікавленості, так як не завжди ця система сприймається легко і швидко. Успіх тут може бути тоді, коли фахівці разом з батьками будуть зважати на інтереси дитини.

4. Вся команда супроводу має використовувати за домовленістю ті самі графіки, алгоритми дій, комунікативні картки і правила, щоб дитина засвоювала і використовувала те, чому її навчають з максимальною ефективністю.

5. Важливо використовувати систему візуальної підтримки у повсякденній життєдіяльності, щоб вона сприяла надійному засвоєнню соціально прийнятних моделей поведінки та комунікації дитини.

З'ясовано, які мають бути технічні умови впровадження візуальної підтримки:

- розробляти такі картки, щоб вони були зрозумілими для дітей і розташованими у зручному й відповідному місці;

- дублювання вербальних завдань для дитини візуально представленими стимулами і адаптація навчального змісту з урахуванням необхідності зорових підкріплень для дитини, якій важко сприймати, переробляти і запам'ятовувати виключно аудіальну інформацію;

- системно впроваджувати візуальну підтримку, що розповсюджується на всі складові приміщення; продуманість робочого місця для дитини, яке б сприяло відчуттю безпеки і захищеності, у тому числі від надлишкових вражень.

Отже, зважаючи на те, що формування комунікативно-мовленнєвої сфери у дітей з аутизмом відбувається з великим ускладненням, продуктивною ідеєю є використання візуальної підтримки для полегшення процесу оволодіння ними комунікативними та мовленнєвими уміннями.

Головна роль „візуальна підтримка” – в тому, що цей метод дає змогу дітям з аутизмом отримати сталі й незмінні орієнтири, які вони засвоюють, підлаштовують під них свою діяльність (у тому числі, комунікативну), а також вчать самостійно і цілеспрямовано виконувати необхідні завдання і виявляти засвоєні у навчальній ситуації уміння.

Використання в школі і вдома візуальної підтримки, дає змогу „запустити” розвинути навички спілкування і зменшити так звану їхню проблемну поведінку.

Ми передбачаємо, що уміння практично використовувати можливості візуальної підтримки як методу з науково доведеною ефективністю щодо допомоги дітям з аутизмом надасть змогу фахівцям і батькам створювати оптимальні умови для комунікативно-мовленнєвого розвитку цих дітей, що полегшить для них освітній процес і покращить якість їхнього життя.

Список використаних джерел

1. Нуриева Л.Г. Развитие речи у аутичных детей: Методические разработки. – М.: Теревинф, 2005. – 160 с. (Nurieva L.G. Razvitiye rechi u autichnyih detey: Metodicheskie razrabotki).
2. Рыскина В., Лазина Е. Коммуникация с помощью картинок. – СПб.: «Эвричайлд», 2010 г. – 64 с. (Ryskina V., Lazina E. Kommunikatsiya s pomoshchyu kartinok)
3. Фрост Л., Бонди Э. Система альтернативной коммуникации с помощью карточек (PECS): руководство для педагогов. – М.: Теревинф, 2011. – 416 с. (Frost L., Bondi E. Sistema alternativnoy kommunikatsii s pomoshchyu kartochek (PECS): rukovodstvo dlya pedagogov).
4. Dettmer S., Simpson R. L., Myles B. S., Ganz J. B. (2000). The use of visual supports to facilitate transitions of students with autism. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 15, 163-169. DOI: 10.1177/108835760001500307.
5. Krantz, P.J, MacDuff, M.T, McClannahan, L.E. – Programming Participation in Family Activities for Children with Autism: Parent's use of photographic activity schedules. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 26, 137-138.
6. Marlene J. Visual Supports for People with Autism: A Guide for Parents and Professionals // Cohen Paperback, Woodbine House Inc., 2005. 226.
7. Shane, H. C., Laubscher, E. H., Schlosser, R. W., Flynn, S., Sorce, J. F., & Abramson, J. (2012). Applying technology to visually support language and communication in individuals with autism spectrum disorders. *Journal of autism and developmental disorders*, 42(6), 1228-1235. DOI: 10.1007/s10803-011-1304-z.
8. Virues-Ortega J., Julio F., Pastor R (2013). The TEACCH program for children and adults with autism: A meta-analysis of intervention studies // *Clinical Psychology Review*, 33 (8). – P. 940-953.

References

1. Nurieva L.G. Razvitiye rechi u autichnyih detey: Metodicheskie razrabotki. – М.: Terevinf, 2005. – 160 s. (Nurieva L.G. Razvitiye rechi u autichnyih detey: Metodicheskie razrabotki).
2. Ryskina V., Lazina E. Kommunikatsiya s pomoshchyu kartinok. – SPb.: «Evrichayld», 2010 g. – 64 s. (Ryskina V., Lazina E. Kommunikatsiya s pomoshchyu kartinok)
3. Frost L., Bondi E. Sistema alternativnoy kommunikatsii s pomoshchyu kartochek (PECS): rukovodstvo dlya pedagogov. – М.: Terevinf, 2011. – 416 s. (Frost L., Bondi E. Sistema alternativnoy kommunikatsii s pomoshchyu kartochek (PECS): rukovodstvo dlya pedagogov).
4. Dettmer S., Simpson R. L., Myles B. S., Ganz J. B. (2000). The use of visual supports to facilitate transitions of students with autism. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 15, 163-169. DOI: 10.1177/108835760001500307.
5. Krantz, P.J, MacDuff, M.T, McClannahan, L.E. – Programming Participation in Family Activities for Children with Autism: Parent's use of photographic activity schedules. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 26, 137-138.
6. Marlene J. Visual Supports for People with Autism: A Guide for Parents and Professionals // Cohen Paperback, Woodbine House Inc., 2005. 226.
7. Shane, H. C., Laubscher, E. H., Schlosser, R. W., Flynn, S., Sorce, J. F., & Abramson, J. (2012). Applying technology to visually support language and communication in individuals with autism spectrum disorders. *Journal of autism and developmental disorders*, 42(6), 1228-1235. DOI: 10.1007/s10803-011-1304-z.
8. Virues-Ortega J., Julio F., Pastor R (2013). The TEACCH program for children and adults with autism: A meta-analysis of intervention studies // *Clinical Psychology Review*, 33 (8). – R. 940-953.